

ВІД КОЧІВНИЦЬКОГО ВОЖДІСТВА ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОРОЛІВСТВА ДО ПИТАННЯ ПРО ВПЛИВ ДАВНІХ ТЮРКІВ НА УГОРЦІВ

Ярослав Валентинович Пилипчук*

Ключові слова: тюрки, хозари, угорці, ідеологія, дуалізм верховної влади, язичництво
Kulcsszavak: török népek, kazárok, magyarok, ideológia, kettős fejedelemség, pogányság

Ярослав Валентинович Пилипчук

Від кочівницького вождіства до європейського королівства. До питання про вплив давніх тюрків на угорців

Ця стаття присвячена питанню впливу давніх тюрків на суспільство давніх угорців. Дуалізм верховної влади у угорців виник під впливом хозар. Багато соціальних практик були перейняті угорцями від болгар та хозар. Вершиницька ідеологія панувала у угорців, як і у інших кочівників. Традиційні вірування та релігійні практики угорського язичництва схожі на тюркське язичництво огузьких народів. Структура влади та ідеологія давніх угорців почала змінюватись тільки після того, як угорці вже перебували кілька десятиліть у Паннонії. Давньотюркська система лестничного спадкування влади була замінена майоратом, а християнство стало новою релігією, після періода двовір'я у X ст. Реформи Гези та Вайка (Іштвана I. Святого) сприяли перемозі етнічної самосвідомості над трайбалізмом.

Jaroslav Valentinovics Pilipcsuk

A nomád fejedelemségtől az európai királyságig. Az ótörökök magyarokra gyakorolt hatásának kérdéséhez Jelen tanulmányban a szerző az ótörök népek ősmagyar társadalomra gyakorolt hatását vizsgálta. A kettős fejedelemség a magyaroknál kazár hatásra alakult ki. A magyarok számos társadalmi gyakorlatot a bulgároktól és kazároktól vettek át. A magyaroknál a lovasnomád világkép dominált, csakúgy, mint a többi nomád nép körében. A magyarság hagyományos pogány hitvilága és vallási gyakorlata sokban hasonlít az ótörök népek pogány vallásához. A hatalom szervezete és az ősmagyarok ideológiája csak néhány évtizeddel a honfoglalás után kezdett átalakulni. A hatalom öröklésének ótörök rendszerét, a szeniorátust a primogenitúra (elsősülöttség) váltotta fel. A pogány és keresztény vallásosság 10. századra jellemző párhuzamos jelenléte után a kereszténység lett a magyarok új vallása. Géza és Vajk (I. [Szent] István) reformjai magyarban hozzájárultak az etnikai öntudat győzelméhez a törzsi összetartozás-tudat felett.

Однією з найбільш цікавих проблем історії угорців є питання про тюрко-угорські взаємини. У мові угорців багато тюркизмів, проте одною тільки філологією ці впливи не обмежуються. Дослідники традиційно пов'язують тюркський вплив з чувашизмами угорської мови та угорською етнімією як це робить В. Шушарін. Статті присвячені угорським титулам написали М. Юрасов та О. Бубенок. Порівняння міфології угорців та тюрків здійснили В. Петрухін,

Х. Корогли, Г. Дьоні та В. Батор.¹ У цьому дослідженні ми прострежимо вплив ідеології давніх тюрків на суспільство давніх угорців, а також дослідимо тюрксько-угорські паралелі у соціальній організації та міфології. Новизною даної роботи є дослідження впливу тюрків на угорців у комплексі.

Арабські та перські географи й історики відзначали дуалізм верховної влади у угорців. Гардізі згадував про 20 тис. у війську маляр.

* Отдел Евразийской степи Института востоковедения им. А. Ю. Крымского НАН Украины, г. Киев, ул. Грушевского 4. bachman@meta.ua

¹ Короглы 1988; Юрасов 2012; Петрухин 2005; Бушаков–Бубенок 2013; Дьёни 2007; Батор 2010.

Титулом головного правителя угорців названий Кенде. Джила ж названий тим, хто керує справами. Анонімний перський географ назвав правителя Джулою, про Кенде він просто не знав. Ібн Русте повідомляв, що військо угорців складається з 20 тис., а на його чолі перебуває Дж.ла. Правителем (маліком) угорців названий К.нд.а. Плутанину вносять свідчення більш пізніх авторів. Ал-Бекрі повідомляє, що царя угорців називають кнда. Тахір ал-Марвазі повідомляв, що полководця у них називали к.нд.е та цей титул позначає царя. Мухаммед Шебангараї повідомляв, що правителя угорців називають кіда. Як і у тюрків, у давніх угорців суспільство поділялось на племена та роди. На чолі конфедерації племен знаходились два лідера – військовий та духовний. Дьюла був військовим вождем, а кенде – сакральним лідером. Тільки у Гардізі та Ібн Русте указано на дуалізм верховної влади. Тахір ал-Марвазі та анонімний перський географ повідомляли про одного правителя, оскільки у часи написання їх доробків згадувався лише один правитель, оскільки до їх часу у мадяр був де-факто один верховний правитель. Гардізі ж слідував традиції закладеної Ібн Русте. Проте А. Рона-Таш вважав тезу про існування сакрального правителя не доведеною, проте не заперечував проти того, що система правління могла бути запозичена від хозар. Среди титулів він називав кюнде, джіла та карха. У той час у концепції сакрального лідера у угорців були й прибічники, наприклад К. Цегледі. А. Рона-Таш вважав, що слабкий формальний лідер та могутній восначальник зовсім не вказує, на існування сакрального лідера. В. Спіней вважає, що Арпад був дьюлою, а Курсан був кенде. П. Голден вважав кенде сакральним правителем, а справами держави та війська займався дьюла. В. Напольських вважав Курсана більш значним правителем ніж Арпад та титул кенде вище ніж дьюла.²

Костянтин Багрянородний згадував про титули угорців. Серед них був верховний архонт, вожді окремих племен – архонти, гіла та карха. Гіла це еллінізована форма титула дьюла. Сам

титул дьюли був тюркським титулом, запозиченим угорцями. За функціями, котрі виконував кенде, ця посада була аналогом хозарського кагана. Більше того, деякі імена, по суті були титулами, як наприклад Єлех, котрий відповідає давньотюркському іліг чи ілік. Цей титул перекладався як державець або правитель. Подібні імена були у гуннів (Еллак), сабірів (Ілігер), башкир (Ілек). Популярним цей титул був у мусульманських державах Караханідів та карлуків. Юла був одним з титулів печенізьких правителів, що відзначено в етнонімії печенізької конфедерації. Те, що цей титул дійсно був у печенігів, повідомляється у угорських джерелах, де супротивником угорців у 1085 р. названий Озул (сервієнт князя кунів Дьюли). Куни у цьому випадку це печеніги, а не кипчаки. З часом ім'я Дьюла стало популярним серед угорців, хоча зпочатку було титулом. Цікаво відзначити передачу імені та титулу до нащадків – угорських правителів Трансильванії. За свідченнями угорського Аноніма, Такшонь одружив свого сина Гезу на дочці Дьюли Шарольті. Після нього Трансильванією володів Дьюла-молодший, котрий як і попередній Дьюла, був з нащадків Тетеня. Дьюла-молодший, як і Коппань з Біхара та Айтонь, був суперником Іштвана за владу. У "Ілюстрованій хроніці" згаданий Кунд батько Кусіда як четвертий вождь угорців. Шимон Кезаї писав про одного Дьюлу, а у "Ілюстрованій хроніці" їх три і два з них були нащадками третього угорського капітана (вождя) Дьюли. Шимон Кезаї згадує Дьюлу як третього капітана Юла, а Кюнда він називав п'ятим капітаном. Найбільш достовірна схема спадкування влади у хроніці Аноніма. Арпад після смерті Курсана в 904 г. став єдиним правителем і ось чому дуалізм верховної влади у угорців у Центральній Європі практично не фіксувався. Костянтин Багрянородний згадує, що карха це титул. У "Звершеннях угорців" згаданий Хорка, котрий був батьком Дьюли. М. Юрасов відзначав, що Хорка це спотворена форма титула карха. Проте сам титул карха існував під час життя Костянтина Багрянородного. Кархою був Булчу,

² Гардизи 1973; Гаркави 1870; Марвази 2006, 707–709; MINORSKY 1937, гл. 22; SPINEI 2003, 33; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 322, 341; Рона-Таш 2005, 119; Агаджанов 1965; Юрасов 2012; GOLDEN 1990, 247; Напольських 1997, 65–66.

а його батько Калі також мав цей титул. Обидва вони за версією візантієць походили з роду Арпада. Версія візантійського хроніста протирічить даним угорської історичної традиції про Хорку як про сина Тетеня. Титул карха не згадувався до "Набуття батьківщини" угорцями. Відносно повноважень цього правителя нема достатніх даних, як, втім, і з кількома титулами у сусідів угорців – хозар. Ібн Фадлан вказує, що кендер-каган у хозар був заступником каган-бека, заступником кендер-кагана був джавшагир. Ймовірно, карха був заступником дьюли на випадок загибелі того у бою. Традиція сакральних правителів була характерна в першу чергу для угорських народів, у інших народів вона не зустрічалась часто. До того ж, у угорців та болгар під час контакту з християнським світом сакральний правитель зник. У Дунайській Булгарії хан Крум, а у угорців Арпад, зосередили владу у своїх руках. У Аварському каганаті, як і у хозар, каган з початку володів усією повнотою влади, проте з часом значення сакрального лідера, котрий титулувався як Йугур, зросло. Йугур навіть кинув виклик кагану, але запанувати йому не дали вторгнення франків та дунайських болгар. Наприкінці існування Аварського Каганату йугур володів провінцією.³

Соціальні трансформації у середовищі кочівників часто стимулювались впливом сусідів. Вже у іудаїзованому Хозарському Каганаті втім зберіглись певні язичницькі традиції. Так за даними Ібн Фадлана кагана ритуально душили, після чого питали скільки він бажає царювати. При завершенні певного терміну кагана вбивали щоб похилий вік правителя не впливав на стан держави. Максимальним терміном було 40 років. Хозари зберегли свою систему титулів. До певного моменту подібна ситуація була і в болгар, які зберегли титули кана, бойла, хана колобра. Навернення болгар до християнства змінило систему титулів у Дунайській Булгарії.⁴

Існування єдиного вождя вірогідно було обумовлено соціальними трансформаціями та

епохою міграції. Костянтин Багрянородний наводив історичну традицію роду Арпада. Був верховний правитель, сім вождів угорських племен, правитель племені кабарів. Візантієць приписував гілі та карсі судові функції. Про існування титула іліг він очевидно і не здогадувався. Угорський Анонім ймовірно вважав, що Хорка належав до роду Тетеня. Опис звершень Тетеня займає чимало місця в його хроніці. Костянтин Багрянородний відзначав, що влада була закріплена за родом Арпада. Це типова для кочових народів модель. Престол був переданий від Арпада до Жольта, четвертого сина. Від Жольта влада перешла до його племінника Файса, сина Юташа (Юташ третій син Термачу). Не можна сказати, що Альмош який передував Арпаду, був невдахою. Угорська історична традиція пов'язувала з ним перемогу над русами та склавами. Титул карха В. Бушаков та О. Бубенок ототожнювали з тюркським титулом калга, кенде з слов'янським князь та скандинавським конунг. К. Дерфер ототожнював титул дьюла з давньотюркським буюрук. Нам видається можливим запозичена титулу дьюла від печенізького титулу юла.⁵

Поразка від печенігів сприяла трансформаціям в угорському суспільстві. Для більш ефективного управління був необхідний єдиний вождь. Анонім повідомляв, що єдиний правитель у угорців був завжди, що, швидше за все, є неправдивою вигадкою. Угорські хроністи вказували, що Алмош та Арпад походили з найбільш знатного та шляхетного роду. Це було плем'я медьсер, котре і дало назву цілому народу. За свідченнями Костянтина Багрянородного верховного архонта угорців піднімали на щиті. В. Шушарін цілком слушно вважає цей сюжет вигадкою. Маємо згадати, що угорські хроністи не знають і воєводи Лебедії. За даними Костянтина Багрянородного Лебедія відмовився від влади і запропонував стати правителем Алмуцу (Альмошу) та Арпаду. При цьому він вказував, що

³ КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991, гл. 40; RADY 2009; SIMONIS DE KEZA 1883, 72–73; CHRONICON PICTUM 1884, 124, 126–127, 138, 140; ШУШАРИН 1997, 94–100, 104, 188–189; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 332–333; ЛУКИНА 2009, 66–74.

⁴ ИБН ФАДЛАН 1939; RADY 2009.

⁵ SPINEI 2003, 30–33; GOLDEN 1976, 37–43; СТЕПАНОВ 2011, 317–325; КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991, гл. 38, 40; ШУШАРИН 1997, 93–100, 104, 189; RADY 2009; ЮРАСОВ 2012; БУШАКОВ–БУБЕНКО 2012, 67–68.

Арпаду було віддано перевагу над Альмошем, що суперечить угорській історичній традиції яка вказує Альмоша як на правителя, а Арпада називає його наступником. Дана реконструкція більше заслуговує на довіру. Посада дьюли вірогідно належала роду Тетеня. Він був запозичений від тюрк і використовувався задовго до переселення до Паннонії. Тривалий час посада верховного вождя передавалась від дядька до племінника, за традиційною тюркютською традицією. Ймовірно, Алмуш не був батьком Арпада, а його дядьком. Файс передав владу племінну Такшоню з якого власне і починається традиція передачі влади від батька до сина. Такшонь передав владу своєму сину Гезі, а від Гези влада перейшла до Вайка (Іштвана Святого). За Гези угорці вклонялись язичницьким богам та Христу. З часів правління Такшоня та Гези кланово-племінна структура угорського племінного союзу починає деформуватися і зникає у XI ст. Фактично Такшонь змінив систему спадкування влади.⁶

За часів правління Гези згадано, що Трансильванією правив дехто Дьюла. Сам Геза за Такшоня, як спадкоємець престоло, правив Біхаром. Гезу називали великим паном, а вже його син Вайк отримав титул король. Були введені пости іспанів, йобагіонов та баронів, котрі змінили традиційні титули. Вайк був коронований у 1001 р. і прийняв християнське ім'я – Іштван. Королів замість поховань кочівників почали ховати у столиці – Секешфехерварі. Необхідно зауважити, що до того серед угорців християнські проповідники створили мобільну єпископію яка переміщувалась разом з угорськими правителями. Вже у другій половині X ст. у угоців почав трансформуватись поховальний обряд. Великі могильники кочової общини розташовувались окремо від сімейних некрополів з багатим інвентарем.⁷ Від минулого у угорців залишалась толерантність до інших релігій. За правління Такшоня до Угорщини прибули ізмаеліти (му-

сульмани) Біла та Баксу. Також переселились калізи (хорезмійці). Угорських мусульман взяв під свою протекцію король.⁸ Необхідно зауважити, що Іштван Святий подолав Коппаня за допомогою німців. У 1002 р. він завоював у Дьюли Трансильванію. Король передав престол іноземцю – Петру Орсеоло (сину сестри Іштвана).⁹

Встановлення феодальних порядків та податки з боку церкви підлили масла у вогонь. Представники династії Арпада Ендре та Левенте раніше вигнані з країни повернулись і під антихристиянськими лозунгами бажали повстали. Вони казали що необхідно вбити єпископів, а церкви зруйнувати, а також вклонялись ідолам язичницьких богів. Характерною ознакою язичників були поховання з конем та зброєю і зброєю. Угорські хроністи, оповідаючи про події 1046–1067 рр. повідомляли, що вожді повсталих по язичницькому звичаю побрили голову. Шимон Кецаї повідомляв, що Вата з замка Белуш побрив голову та відпустив кудрі на три сторони за звичаєм язичників. Регіон Прюмський, описуючи угорців у X ст., казав, що волосся вони бриють до шкіри. Угорські зачіски схожі на кипчацькі зачіски. Геллерт Венецієць вказував, що угорці полюбляють слухати музик, вночі бенкетувати та не цікавляться нічим окрім коней. Для багатьох тюркських народів було характерно їздити на конях на полювання, змагатися між собою верхи та багато інших речей з конями. Угорці у надавньому минулому були кочовим народом і аскеза ченців була не для них. Захоплення музикою було рисою успадкованою з язичницького минулого. Вербальна музична традиція для переказу історичного минулого була характерна для багатьох кочових народів. Більшість угорців подібно до багатьох тюркських етносів писали не своєю мовою (наприклад турки-сельджуки використовували арабську мову та фарсі), проте між собою спілкувалися рідною мовою. Втім, в Угорщині язичництво не

⁶ Шушарин 1997, 109, 187; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 321–323; RADY 2009; SIMONIS DE KEZA 1883, 77–78; CHRONICON PICTUM 1884, 134–138, 140.

⁷ BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 341–345, 350–359; Бруно Кверфуртский 1873; РАСОВСКИЙ 2012, 39–111; ЛАНГО 2006, 190; SIMONIS DE KEZA 1883, 77.

⁸ BEREND 2001, 60–68, 74–87.

⁹ Шушарин 1997, 255, 290–297; SIMONIS DE KEZA 1883, 77–82; CHRONICON PICTUM 1884, 139–152; NÉGYESI–VESZPRÉMY 2011, 88–91.

повністю перемогло, християн Бела утримав третину королівства, у 1060 р. він здобув перемогу над язичниками. Проте йому у 1061 р. довелось придушувати повстання язичників, які бажали закидати каменями єпископів, придушити кліриків, вбити пресвітерів, повісити лихварів, зруйнувати церкви, розбити колоколи.¹⁰ У XI ст. угорці позбавились такого явища як трайбалізм і називали себе *gens Hungarica*, *Mogerii*, *Hungari* (мад'яри). Сліди язичництва залишались у назві Бога – Іштен. Назва головного язичницького Бога стала позначати християнського Бога.¹¹ Одною з характерних рис угорців була їхня волелюбність. Вони намагалися не допустити встановлення автократичної влади і всі справи вирішували на нарадах. Ця традиція ними також була успадкована з язичницького минулого подібно до того як колегіально було прийнято рішення про переселення до Паннонії. Нашадки капітанів (вождів) угорських племен називались угорською *ур* (пан), *dux* латиною, греки називали їх архонтами. На перемовинах з візантійцями угорці демонстративно наголошували на своїй незалежності. Саме християнство угорців було синкретичним, а багато традицій успадковано з язичницького минулого.¹²

Свідчення про дохристиянську релігію угорців фрагментарні. Гардізі та Ібн Русте називали їх вогнепоклонниками, а ал-Бекрі ідолопоклонниками. У інших джерелах їх названо тими, хто вклоняється зорям. Пантеон богів був схожий на тюркський. Іштен був верховним Богом та був аналогом тюркського Тенгри, а Іштенаґья відповідає Умай. Блискавка називалась стрілою Іштена. Тюркському Ерклігу відповідає Ердьог, який створив блох, мух, вшів та усе погане. У Підземному світі мешкали злі духи та душі поганих людей. В Нижньому Світі знаходились змії, лягушки, ящерики. Це все хтонічні тварини. Угорці вірили, що талтош у трансї мандрує

у Верхній та Нижній світи. Люди вірили, що коли відбувалось якесь лихо, то на них гніваються духи предків. У угорців був бог війни Хадур аналогічний богу війни у скифів та сарматів. Села-ней та Сел-кірай керували вітром. Існував цілий ряд лихих надприродних істот пов'язаних з міфологією фінно-угорських народів. Необхідно зазначити, що багато слів у сфері релігії мали тюркське походження як і імен багатьох вождів – Арпад, Булчу, Юлле, Юташ, Тевеле, Лель, Таш, Тормаш.¹³

Схожі з тюрками звичаї приписували угорцям угорські джерела. Анонімом вказано, що при обранні вождя що вожді угорських племен випили кров і дали клятву триматись присяги, яку при цьому дали. Шимон Кезаї вказував, що Вербульчу присягнув і випив кров. У античній традиції подібний звичай приписували іранським народам скіфам та мідійцям. М. Юрасов вважав, що угорці могли укладати клятви пов'язані з пролиттям та питтям крові. Д. Немет вважає цей звичай конструктом Аноніма. У кипчаків існував звичай побратимства, котрий мав назву *qan kardeşi* (пити кров чи пити клятву). За звичаєм, описаним Рабі Петах'я, кипчак мав вколоти себе голкою та дати скоштувати кров. Угорські хроністи у цьому контексті не вважали це дивним. Від шаманського минулого у угорців у XI ст. був звичай їсти кінське м'ясо. Такий самий звичай зафіксований у кипчаків у Мамлюцькому султанаті. У переказах кочівників сюжет пиття крові був пов'язаний з метафорою битви і також з вершницькою ідеологією. У тюрків угорцями також був запозичений звичай клястися над собакою, розрубленою на дві частини. Принесена в жертву тварина символізували долю порушника клятви. Подібний звичай існував у дунайських булгар часів хана Омуртага.¹⁴

Функцію посередників між світами належало талтошам (угорському аналогу тюркських

¹⁰ Шушарин 1997, 212–213, 290–291, 297–303; SIMONIS DE KEZA 1883, 83–86; CHRONICON PICTUM 1883, 153–159, 162–168.

¹¹ Шушарин 1997, 303–312; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 320; БАТОР 2010, 114.

¹² Шушарин 1997, 138–155; Шушарин 1961; RADY 2009; Оттон из Фрайзинга 1887; Константин Багрянородный 1991, гл. 37–40; Юрасов–Матузова 2007.

¹³ ПЕТРУХИН 2005; Шушарин 1997, 183–193, 208–209; ГОЛДЕН 2008, 311, 333; БЕКРИ 1878; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 319.

¹⁴ NEMETH 2003; КОРОГЛЫ 1988; БАТОР 2010, 114–117; ГОЛДЕН 2008, 314; SPINELI 2003, 34–39; ЕРМОЛЕНКО 2008, 204–211; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 319, 321; ХОНИАТ МИХАИЛ 2009.

камів). Вважалось, що вони відразу народжувались з зубами та волоссям. Щоб набути якостей чаклуна, вони повинні були вилізти на ритуальний стовп чи дерево, які символізували Світове дерево. Талтош захищав своє поселення та змагався з іншими талтошами. Талтоші могли перетворюватися у коня та бика, могли викликати бурі та вихор (подібно камам у тюрків). Талтоші боролись проти чаклунок-босорканей та дракона Шаркані. У угорській історичній традиції збереглась пам'ять про правителя, що бореться, наприклад святий Ласло боровся з куном. Цей мотив популярний у багатьох народів з кочівницьким стилем життя. Бубен та палка з кістки, якою били у бубен були шаманськими символами. На пальметках зображувалось Світове дерево. Особливе місце у угорців мало число сім. У світового дерева сім гілок, стільки ж князів та племен, угорці називали себе хет-медьер – сьома мад'ярами.¹⁵

П. Голден вважає, що з сосуда, описаного Петахією, люди коштували "воду життя", що знаходилась у коренях "Світового Дерева" та під "Світовою Горю". Уявлення про Світове дерево також існувало у угорців. Воно традиційно поділялось на три частини – Верхній світ, Середній світ, Нижній світ. Душа померлого потрапляла або у Верхній чи у Нижній світ у залежності від поведінки у земному житті. Небо уявлялось угорцям наметом, котрий знаходився на кроні Світового дерева у Верхньому Світі, а зірки були дирками у наметі. Вершина дерева уходить у небо, а корені у пекло. У корінців Світового дерева тече вода життя. Плоди, соки та смола дерева харчували все суще. Космічний олень уособлював Всесвіт, його роги – Світове дерево. Від руху гілок Світового дерева народжувався вітер. Світове дерево у угорців називалось по різному – Дерево без вершини, Орлине дерево, До неба сягнувшє дерево. На сьомій гілці знаходився дім Сонця та його матері, на шостій гілці дім Місяця та його матері. На цій же гілці мешкали мати вітру (села-ней), а самі вітри знаходились за сьома горами. Світове де-

рево росло у середині Космоса та своєю вершиною підтримувало небо.¹⁶

Угорці вірили у життя після смерті. На очі та рот покійника клали монети, щоб душа не відокремлювалась від тіла. Також обличчя прикривалось спеціальною маскою, щоб померлий не міг шкодити живим. Поховання угорців були багатими. Жінок ховали з ювелірними прикрасами з золота та срібла, а чоловіків з зброєю та конем. Шаблі декорувались сріблом та золотом. Також багато були прикрашені одяг та зброя. Угорці запозичили образ Сенмурва у іранців. Християнство майже не впливало на угорців до того, як вони залишили Етелькьоз. У 900 р., за свідченням Тітмара Мерзбургського, християнські церкви в Паннонії були зруйновані угорцями. Християнське населення вижило на околицях володінь угорців. Іоанн Скіліца казав про навернення Булчу та Дьюли до християнства у Костянтинополі, а Костянтин Багрянородний повідомляв про навернення тільки Булчу. Пропонується гіпотеза про навернення до християнства Термачу. Наприкінці X ст. Айтонь прийняв християнство від ромеїв. А. Боллок відзначав вплив Візантії на поширення християнства серед угорців. Свідченням поширення цієї релігії були знайдені хрести. На бляхах також знаходили зображення хреста. Однак неможливо виробити чіткі критерії християнських поховань. Християнська церква, намагаючись навернути угорців до християнства поховальний обряд залишала на волю угорських родин. Звичай класти монети до поховань був викорінений лише після правління Коломана Книжника. Релігійні погляди угорців у другій половині X ст. можна охарактеризувати як двоівір'я. Разом з хрестом знаходили зображення сонця и місяця. Відносно впливу зороастризма на угорців, то його не було взагалі, а свідчення про *majus* та *abda al-higan* свідчать на користь язичництва угорців. Проповідники прибули до Угорщини з Візантії, Німеччини та Італії. Перші місії прибували вже за Такшоня. Єпископ Пілігрим з Пассау в 70-х рр. X ст.

¹⁵ ПЕТРУХИН 2005; ГОЛДЕН 2008, 320–321, 331; BEREND–LASZLOVSZKY–SZAKÁCS 2007, 319–320.

¹⁶ ПЕТРУХИН 2005; БАТОР 2010, 114–115.

розвернув активну діяльність в Угорщині, багатьох угорців навернув єпископ Прунварт з Санкт-Галлена. Бруно Кверфуртський навернув Білу Угорщину. Єпископ Пілігрим казав про 5 тис. навернених угорців. Титмар Мерзебурзький вказував, що навіть хрещений Геца був похований з своїми багатствами (поховальним інвентарем). У "Житті Святого Геллерта" згадано про сім дружин Іштвана. Необхідно відзначити, що Бруно описував релігійні переконання Шарольти, як суміш християнства та язичництва. Єпископ Войцех (Адальберт) сприяв тому, що Вайк (Іштван Святий) прийняв християнство. Після навернення угорського правителя, ініціатива християнізації належала вже угорській знаті. На території Угорщини у XI ст. утворилось коло десяти єпископій та споруджувались стаціонарні церкви. Угорські язичницькі імена змінювалися християнськими.¹⁷

На ідеологію угорців значною мірою впливав їх стиль життя. Стереотипи поведінки у кочівників та землеробів відрізнялись. У угорській легенді розповідалось, що мад'ярські вожді відправили розвідника, щоб дізнатись у які землі йдуть. Він дізнався що це добрі землі з хорошими травами. Розвідник у якості посла був при дворі моравського князя Святополка, котрий дізнавшись, що угорці переселяються, зрадив, вважаючи що вони стануть його селянами. Посол відправився назад до мад'яр, а той наповнив флягу водою, а в бурдюк взяв землі та трав. Мад'яри переконались, що земля на Дунаї чудова, а вода солодка. Арпад просив Бога щоб ця земля була дарована їм і весь народ тричі промовив Іштен. Мад'яри знову відправили посла з великим білим конем, з золоченим седлом та пишною уздою. Святополк вирішив, що це дарунок від підданих. Посол ж вимагав землі, води та траву за коня, Святополк сміявся і казав, що

нехай мад'яри візьмуть земель скільки бажають. Вони надіслали нового посла і вимагали, щоб він залишив куплену у нього землю. Святополк воював з ними і втонув у Дунаї. Угорський білий конь був символом могутності угорських кочівників, а слов'яни принизливо називались тоток-склаві. Угорське тот тотожне тюркському терміну тат, котрий позначав залежне населення. Угорці ж вважали себе нащадками гуннів і побудували навколо цього етногенетичний міф. Вони вигадали міф, що вождь гунів Чаба з частиною людей пішов на схід, решта гунів була оточена германцями і один з гунів покликав на допомогу Чабу. За легендою військо духів воїнів Чаби прийшло на допомогу по зоряному шляху та здолало ворогів.¹⁸

Ібн Русте вказував, що угорці мешкають у наметах, перекочовують з місця на місце у пошуках пасовиськ, мешкають між двома річками, перекочовують до річки та рибачать. Торгують у Кархі (Керчі) з ромеями продаючи саклабів.¹⁹ Анонімний перський географ повідомляв також, що угорці кочовий народ, приємної зовнішності, воюють з усіма сусідами, перемагають їх і цим жахають сусідів²⁰ Ал-Бекрі також називав їх кочівниками.²¹ Гардізі повідомляв, що вони торгують з арабами, воюють з саклабами та русами.²² Тахір ал-Марвазі вказував, що угорці перемагають саклабів та русів і продають їх у Румі, окрім кочівництва займаються землеробством.²³ Мухаммед Шебангараї також вважав їх кочівниками, також згадував перемоги над саклабами та русами, а також про місто К.р.х.²⁴

Побут угорців може бути реконструйований за археологічними даними, зокрема по Кудесевській та Утемільській чашам. На Утемільській чаші зображений вершник виїзжаючий на полювання з капелюхом типа Галерікус Унгарікус. Проте капелюх з хутра, а також тема полювання не була тільки угорською традицією. Подібні на

¹⁷ BEREND-LASZLOVSZKY-SZAKÁCS 2007, 320–341; BOLLÓK 2012, 131–143; BOLLÓK 2010, 39–57.

¹⁸ ПЕТРУХИН 2005; ШУШАРИН 1997, 220–221, 254–263; БАТОР 2010, 115.

¹⁹ ХВОЛЬСОН 1869.

²⁰ MINORSKY 1937, гл. 22.

²¹ БЕКРИ 1878.

²² ГАРДИЗИ 1973.

²³ МАРВАЗИ 1959.

²⁴ АГАДЖАНОВ 1965.

угорські капелюхи існували у башкирів та огурських народів. Полювання було розвагою угорців та інших кочівників.²⁵

На угорців мало вплив населення Хозарського каганата, однак його вплив не варто перебільшувати. Помітний вплив салтовців на конструкцію наборних поясів, проте форми та прикраси бляшок відрізняються, як і зброя. У угорців були двухлопасні стріли, колчани з залізними стрічками. Салтовський вплив помітний лише в стременах з прямою підніжкою. Одяг угорців був східного типу, а одяг з шовку виготовлявся у Візантії.²⁶ Більшість східного сасанідського срібла знайдено у землях сибірських угрів, використанню його угорцями було обмежено.²⁷

О. Комар так характеризував поховання протомаляр – проста могильна яма, витягнутий костяк з західним орієнтуванням, розташування у могилі коня у вигляді черепа та нижній частині кінцівок. Для більш ранніх поховань ж було характерним північне орієнтування похованого. Необхідно відзначити, що для кушнарьонківців та караякупівців були характерні різні риси поховального обряду. Для кушнарьонківців, на які і повинні орієнтуватися хунгарісти, характерні підкурғанні поховання та кістки коня розташовані у насипу. Караякупівці ж ховали своїх померлих у безкурғанних похованнях з дерев'яними гробами, а коня клали у насипи та могили. У сусідів угорці запозичували накладки на лук гунно-булгарського типу. Угорці епохи набуття Батьківщини запозичували у тюрків обряд поховання розтягнутої шкіри чи чучела коня. Західне орієнтування поховання з'являється тільки наприкінці VII ст. В IX ст. з'являються вісімко-подібні стремена. О. Комар справедливо вказує, що угорські пам'ятники у зоні салтово-маяцької культури одинарні і у багатьох випадках не утворюють групи, що робить концепцію Салтовської Лебедії неймовірною. У пам'ятниках типа Субботці є впускні підкурғанні поховання, яка складається з під прямокутною могильною ями з заокругленими кутами

та з присипкою з крейди та вугілля, витягнутий на спині стан костяка з західним орієнтуванням. Кістки коня у вигляді складених у ног нижньої частини кінцівок та черепа, направлено носовими кістками у бік голови похованого. Відмінністю пам'ятників типа Субботці від угорських пам'ятників X ст. було тільки домінування підкурғанних поховань. Багато речей матеріальної культури цього типу близькі караякупівським та великотиганським аналогам. Угорці були знайомі з булгарською та салтівською (хозарською) керамікою, проте не були здатні її відтворити, власне угорська кераміка зроблена грубо. Перебуваючи у Північному Надчорномор'ї угорці імпортували салтовську (хозарську) зброю та престижні предмети. Обмежено завозилась хозарська кераміка, більш поширена слов'янська кераміка. Носії типу Субботці близькі до угорців періоду Набуття Батьківщини.²⁸

Міфи угорців були схожі на міфи гунів та огурів. Необхідно відзначити, що міф про оленя був властивий і гуннам і булгарам. Йордан повідомляв про оленя, котрий привів гунів до Меотиди та Таврики. У булгар ж згадувались, два брата Куртугур та Утигур, котрі переслідували оленя і таким чином прийшли до Меотиди. У угорців ж згадувалось про оленя, якого переслідували брати Хунор та Магор. Цей сюжет був використаний у хроніці Шимона Кезаї. Повідомлялось, що після полювання на оленя вони зустріли синів та дочок Белара, а також дочок аланського князя Дула. На одній з дочок Дула одружився Хунор, а на іншій Магор. Шимон Кезаї вказував, що від них і походили гуни від яких походили угорці. Анонім сюжета з полюванням на оленя не знав, але згадував про полювання на оленя угорського вождя Борша у річки Гарама. На місці, де він вбив оленя, було засноване місто Боршвар. У угорському хронікальному зведенні XIV ст. повторювався сюжет про полювання на оленя та згадувалось про долі Хунора та Магора, а їх нащадками були гуни та угорці. Чарівний олень з'явився Гезі з Ласло Святим. У рогах

²⁵ ЛАНГО 2006, 194–195, 198–199.

²⁶ ТЮРК 2006, 185–188; TÜRK 2010, 261–306; E. NAGY ET AL. 2010, 11–26.

²⁷ ТЮРК 2013, 231–236.

²⁸ КОМАР 2011, 51–69.

оленя горіли свічки. У сибірських наскальних зображеннях був намальований олень з лучистими дисками. На думку І. Фодора, легенда про чарівного оленя була угорською традицією. Проте Г. Дьоні відзначав, що ця легенда властива не тільки угорцям, а була поширеним сюжетом у скифів, гунів, болгар. Д. Ласло вважає, що легенда про чарівного оленя була характерна для лісостепового компонента у угорському етногенезі, а легенда про Турула – для степового компонента. У сибірських угрів був міф про двох піших мисливців, які полювали на оленя. Міф про тварину, котра привела мисливців на нову Батьківщину спостерігається у огузів. Легенда про собаку, яка привела огузів на захід, зафіксована у огузів Михайло Сирійським. Ім'я Булан, котре використовувалось у хозар, було символом оленя. Пам'ять про чарівного оленя була й у скифів. Міф про чарівне зачаття зустрічався у монголів, угорців та башкирів. За даними угорської історичної традиції Емеше народила від сокола Турула, який охороняв світове дерево.²⁹ Шимон Кецаї, автори Ілюстрованої, Будської, Пожонської хронік, Янош Туроці вважали, що угорці це нащадки гунів і вважали Аттілу своїм правителем. Цією схемою історії вони виправдовували владу над Центральною Європою. Міфи створені угорськими хроністами показували зв'язок між гунами та угорцями. Історики створили туранський міф угорців і використовували міфи описані більш ранніми істориками, у яких були зафіксовані звичаї скифів та гунів.³⁰

У угорців сакралізований образ сокола Турула. На срібляних дисках у Ракамазі зображений Турул, котрий тримав у одній лапі рослину, а у іншій птахів. Він був тотемом рода Арпадів.³¹ Цікаво, що у давніх тюрків сокол називався тогрул. На одному з срібляних дисків у Ракамазі зображений Турул з двома птахами у когтях і таким чином зображувався мотив терзання здобичі. За легендою, коли на угорців напали вороги та угорці не знаходили шляху крізь гори, то Альмош покликав на допомогу Турула, котрий розсунув гори для угорців і вони перейшли їх, а ворогам він закрив шлях і засипав їх каменями.³²

Таким чином, дуалізм верховної влади у угорців пов'язаний з впливом огурських племен – хозар та болгар. Переселення угорців на землі *Pax Christiana* обумовило трансформацію їхньої політичної та соціальної організації. Арпад зосередив у своїх руках верховну владу, Такшонь відмовився від давньотюркської системи успадкування влади замінивши її майоратом. Вайк (Іштван Святий) ліквідував трайбалізм і зробив християнство державною релігією. Угорські талтоші були аналогом тюркських камів, а Іштен – аналогом Тенгрі. Також у угорців та тюрків були схожі уявлення про Світове дерево та про мотиви боротьби. Для угорців, як і для тюрків властиві тотемізм та сакралізація образу хижої тварини. Міфологія угорців являла собою суміш тюркських та угорських традицій.

²⁹ Шушарин 1997, 201–202; Петрухин 2005; Степанов 2011, 241–244, 248; Голден 2008, 115–116; Дьєни 2007, 34–43; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 321; SPINER 2003, 34–35.

³⁰ Петрухин 2005; Дьєни 2007, 34–43; КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991, гл. 38, 40.

³¹ Петрухин 2005; БАТОР 2007, 34–43.

³² Петрухин 2005; Шушарин 1997, 201; Степанов 2011, 249; БАТОР 2010, 115; RADY 2009; BEREND–LASZLOVSKY–SZAKÁCS 2007, 321; SPINER 2003, 34.

ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА

- БЕКРИ 1878: Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1. В: *Записки Императорской Академии Наук* 32:2 (1878).
- БРУНО КВЕРФУРТСКИЙ 1873: Письмо архиепископа Брунона к германскому императору Генриху II. В: *Киевские Университетские Известия* 8 (1873).
- ГАРДИЗИ 1973: Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.” В: *Академик В. В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению*. Москва 1973.
- ДЕЯНИЯ ВЕНГРОВ 2007: «Деяния венгров» магистра П., которого называют Анонимом. Перевод В. И. Матузовой, вступительная статья и комментарии М. К. Юрасова. In: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург 2007:1/2, 87–98.
- ИБН-ФАДЛАН 1939: *Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу*. Перевод и комментарии А. П. Ковалевского. Под ред. И. Ю. Крачковского. Москва–Ленинград 1939.
- КОНСТАНТИН БАГРЯНОРОДНЫЙ 1991: *Об управлении империей*. Ред.: Литаврин, Г. Г. – Новосельцев, А. П. Москва 1991.
- МАРВАЗИ 1959: Шараф Заман Тахир ал-Марвази: Естественные свойства животных. Глава о тюрках. В: *Труды сектора института востоковедения* 1. Алматы 1959.
- МАРВАЗИ 2006: Тахир Марвази. Природа животных. В: *История татар 2. Волжская Булгария и Великая Степь*. Глав. ред.: Усманов М. – Хакимов, Р. Казань 2006, 707–709.
- ОТТОН ИЗ ФРАЙЗИНГА 1887: Деяния императора Фридриха. В: *История средних веков в его писателях и исследованиях новейших ученых* 3. Санкт-Петербург 1887.
- ХОНИАТ МИХАИЛ 2009: Хониат Михаил: Византийцы и их соседи в проповедях Михаила Хониата. Из XIII огласительной беседы Михаила Хониата. В: *Причерноморье в средние века* 7. Ред.: Карпов, С. П. Москва 2009.
- CHRONICON PICTUM 1883: Chronicon pictum Vindobonense ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus. In: *Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores* 2. Lipsiae 1883, 110–245.
- MINORSKY 1937: Minorsky, V.: *Hudud al-'Alam: The Regions of the World. A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D.* London 1937.
- RADY 2009: Rady, M.: The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation. *Slavonic and East European Review* 87 (2009) 681–727.
- SIMONIS DE KEZA 1883: Simonis de Keza: Gesta Hungarorum. *Historiae Hungaricae fontes domestici. Pars prima. Scriptores* 2. Lipsiae 1883, 52–99.

ЛИТЕРАТУРА

- АГАДЖАНОВ 1965: Агаджанов, С. Г.: Новое известие о средневековых тюрках. В: *Известия Академии Наук ТуркмССР. Серия общественных наук* 6 (1965).
- БАТОР 2010: Батор, В.: Религиоведческие исследования мифологии венгерского народа. In: *Вестник Севастопольского государственного технического университета* 103 (2010) 114–117.
- БУШАКОВ–БУБЕНОК 2013: Бушаков, В. А. – Бубенок, О. Б.: Походження мадярських етнонімів, топонімів та титулів згаданих у трактаті Костянтина Багрянородного De administrando imperio. In: *Byzantina Ucrainensia. Том 2. Рюмійос: збірник статей к 60-летию С. Б. Сорочана*. Харків 2013, 59–70.
- ГАРКАВИ 1870: Гаркави, А. Я.: *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины*

- VII века до конца X века). Санкт-Петербург 1870.
- ГОЛДЕН 2008: Голден, П.: Религия кыпчаков средневековой Евразии. *Степи Европы в эпоху Средневековья* 6. Донецк. Ред.: Евглевский, А. В. 2008, 309 – 340.
- ДЬЕНИ 2007: Дьени, Г.: Легенда о чудесном олене: исторические корни и интерпретации мадьярской праистории. *Известия Уральского государственного университета* 49:13 (2007) 34–43.
- ЕРМОЛЕНКО 2008: Ермоленко, Л. Н.: *Изобразительные памятники и эпическая традиция: по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии*. Томск 2008.
- КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадяры в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Гол. ред.: Скорий, С. А. Київ 2011, 51–69.
- КОРОГЛЫ 1988: Короглы, Х. К.: Тюркско-венгерским фольклорным связям. В: *Советская тюркология* 1988:3, 24–29.
- ЛАНГО 2006: Ланго, П.: Утемильская чаша (заметки о восточных связях венгров). В: *Взаимодействие народов в эпоху Великого переселения народов*. Ред.: Голдина, Р. Д. – Шапран, И. Г. – Лещинская, Н. А. – Макаров, Л. Д. Ижевск 2006, 192–202.
- ЛУКИНА 2009: Лукина, С. Г.: *Авары. Путь в Европу*. Ижевск 2009.
- НАПОЛЬСКИХ 1997: Напольских, В. В.: *Введение в историческую уралоистику*. Ижевск 1997.
- ПЕТРУХИН 2005: Петрухин, В. Я.: *Мифы финно-угров*. Москва 2005.
- РАСОВСКИЙ 2012: Расовский, Д. А.: Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. В: *Половцы. Черные Клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии*. Ред.: Храпачевский, Р. П. Москва 2012, 39–111.
- РОНА-ТАШ 2005: Рона-Таш, А.: Хахары и мадяры. In: *Хазары*. Ред.: Петрухин, В. – Москович, В. – Федорчук, А. – Кулик, А. – Шапиро, Д. Москва–Иерусалим 2005, 111–124.
- СТЕПАНОВ 2011: Степанов, Ц.: Мифологические стратегии генеалогии власти в раннесредневековой Болгарии и Хазарии. In: *Хазарский альманах*. Ред.: Олійник, М. М. Киев–Харьков 2010–2011, 241–257.
- ТЮРК 2006: Тюрк, А.: Анализ археологических находок X в. в Карпатском бассейне и их роль в изучении венгерской предыстории. В: *Взаимодействие народов в эпоху Великого переселения народов*. Ред.: Голдина, Р. Д. – Шапран, И. Г. – Лещинская, Н. А. – Макаров, Л. Д. Ижевск 2006, 185–188.
- ТЮРК 2013: Тюрк, А.: От Урала до Карпат. Новые результаты и перспективы в археологии Европы по поводу древних венгров. В: *II международный мадьярский симпозиум*. Ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 231–236.
- ХВОЛЬСОН 1869: Хвольсон, Д. А.: *Известия о хозарах, болгарях, буртасах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн Даста, неизвестного доселе арабского писателя X века, по рукописи Лондонского музея*. Санкт-Петербург 1869.
- ШУШАРИН 1961: Шушарин, В. П.: Русско-венгерские отношения в IX в. В: *Международные связи России до XVII в.* Ред.: Зимин, А. А. – Пашуто, В. Т. Москва 1961, 131–180.
- ШУШАРИН 1997: Шушарин, В. П.: *Ранний этап этнической истории венгров*. Москва 1997.
- ЮРАСОВ 2012: Юрасов, М. К.: Характер верховной власти у венгров IX века. *Мир истории* 2 (2012). URL: <http://www.historia.ru/2012/02/yurasov-02-2012.htm> (дата обращения: 24. 11. 2018.)
- BEREND 2001: Berend, N.: *At the gate of Christendom: Jews, Muslims, and «pagans» in medieval Hungary, c. 1000 – c. 1300*. Cambridge 2001.
<https://doi.org/10.1017/CBO9780511523106>
- BEREND–LASZLOVSZKY–SZAKÁCS 2007: Berend, N. – Laszlovszky, J. – Szakács, B. Zs.: The kingdom of Hungary. In: *Christianisation and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Ed.: Berend, N. Cambridge 2007, 319–367.

- BOLLÓK 2010: Bollók, Á.: Pogányság és kereszténység között. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás korában (Paganism and Christianity. The Carpathian Basin in the tenth century). In: *Keresztény gyökerek és a boldog magyar élet*. Szerk.: Rochlitz B. Budapest 2010, 39–57.
- BOLLÓK 2012: Bollók, A.: Byzantine missions among the Magyars during the later 10th century. In: *Rome, Constantinople, and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence. U źródeł Europy Środkowo-wschodniej*. Vol. 2. Ed.: Salamon, M. – Wołoszyn, M. – Musin, A. – Špehar, P. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, 131–143.
- GOLDEN 1976: Golden, P. B.: The Qazaro-Hungarian Title Personal name Eliex. In: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1. Wiesbaden 1976, 37–43.
- GOLDEN 1990: Golden, P. B.: The Origins and Development of the Hungarians. In: *Cambridge History of Early Inner Asia*. Ed.: Sinor, D. Cambridge 1990, 243–248.
- NAGY ET AL. 2010: Nagy, K. – Bíró, A. – Bollók, A. – Költő, L. – Langó, P. – Türk, A.: Bizánci selyemruha töredéke egy fonyódi 10. századi sírból. Újabb adatok a Kárpát-medence 10. századi viselettörténetéhez. In: *Studia et experientia docent. Tanulmányok László Emőke tiszteletére*. Szerk.: Szegzárdy-Csengery K. – Szilágyi A. – E. Nagy K. Budapest 2010, 11–26.
- NÉGYESI–VESZPRÉMY 2011: Négyesi L. – Veszprémy L.: *1000–1100 évvel ezelőtt. Magyarország a Kárpát-medencében*. Szerk.: Gubcsi L. Budapest 2011.
- NÉMETH 2003: Németh, Gy.: The Origins of the tale of blood-drinking Hungarians. In: *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*. Eds.: Lévai, Cs. – Vese, V. Pisa 2003, 91–110.
- SPINEI 2003: Spinei, V.: *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. Cluj-Napoca 2003.
- TÜRK 2010: Türk, A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.)*. Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szeged 2010, 261–306.